

Ержанова Айдана Жәнісқызының «8D02202 – Философия» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Қазақстанның мәдени-өркениеттік дамуындағы келісім концептісі (әлеуметтік-философиялық талдау)» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АҢДАТПАСЫ

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Диссертациялық зерттеу жұмысында келісім құбылысы, оның түрлері мен әлеуметтік мүмкіндіктері қарастырылды. Келісім мәселесіне тарихи-мәдени материалдар, ең алдымен дәстүрлі қазақ философиясы ауқымындағы ойлар тарихы негізінде мазмұнды логикалық тұрғыдан талдау жасалды. Қазақ мәдениетіндегі келісім концептісінің ерекшеліктері ашылып, Жаңа Қазақстанға қатысты келісімнің тарихи тәжірибесінің әлеуметтік-мәдени және этикалық-педагогикалық келешегі туралы қорытынды жасалды.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Адам табиғатын ойлау тарихында әртүрлі жолмен түсіндіреді. Алайда, адам туралы қандай тұжырымдаманы ұстансақ та, адам әлеуметтік болмыс екендігі айқын. Бұл сипаттамасыз, бұл сапасыз адам қалпынан алыстай береді. Сәйкесінше, оның басты міндеттерінің бірі – басқа адамдармен келісімде болу, әйтпесе ол өз өміріне де, басқа адамдардың өміріне де қауіп төндіреді. Философиялық мазмұндағы көне мәтіндердің көпшілігі, мәтіннің шыққан аймағына қарамастан, келісімнің қажеттілігі аксиологиялық мәселе ретінде бірінші дәрежелі маңызы бар екенін атап өтеді. Келісімге келудің түрлі жолдарын іздестіруде өркениеттер мен аймақтар арасында айырмашылықтар болуы мүмкін, сондықтан әлеуметтік мінез-құлық формаларын құрайтын матрицалар мен белгілі бір концепциялардың қалыптасуына әкелді. Бүгінгі таңда келісімге ұмтылу ниеті әмбебап деп айтуға да болмайды, өйткені кейбір өркениеттер келісім ұғымын мойындамайтыны белгілі.

Келісім бүкіл халықтарға қатысты болса, мәселе одан да өткір болады. Қазіргі уақытта бұл мәселе теориялық және практикалық мағынасында әсіресе өзекті болып отыр. Бұл Жердегі халық санының тез өсуіне, жаппай қырып-жою қаруларының жетілуіне және таралуына, эпидемиялар мен індеттердің жиілеп кетуіне, қалыпты, үздіксіз жұмыс істейтін экономикалық және мәдени алмасулардың қажеттілігіне және т. б. байланысты. Әлем жаһандық дағдарыс жағдайында тұр, өзгерістер мен құлдырау орын алуда. Сондықтан, бүгінгі күні адамдар мен халықтар арасындағы келісім, іс-әрекеттердің үйлесімділігі, өзара көмек қажет: олардың құндылығы дүниежүзілік соғыс жылдарындағыдай бірнеше есе артты.

Мәдениет пен өркениетті тарихи дамудың сатысы ретінде немесе өркениеттік тәсіл аясында қарастыруға мүмкіндік береді. Бірақ, екі жағдайда да қазақ мәдениеті – түркі және әлемдік өркениеттің бір бөлігі болып саналады. Қазіргі заманғы технологиялық өркениет мәдениеттер арасындағы айырмашылықты жоюға тырысуда, және әлемнің кез-келген елі, соның ішінде Қазақстан үшін, өзінің дәстүрлі мәдениетін жоғалту қаупі бар екенін ұмытпауымыз қажет. Бір, жалғыз идеологияны ұстана отырып, дүниетанымды

біріктіру арқылы жалпыға ортақ келісімге қол жеткізу әрекеті қауіпті жол. Мұндай стратегия адамның индивидтік қасиеттерінің жоғалуына, ақырында, мұндай жағдай әлеуметтік жарылысқа, жаппай наразылыққа әкелуі мүмкін. Бірақ, жалпыға бірдей бостандық, адамдарға «жағалаусыз еркіндік» беру де, екі доктрина да бірдей қауіпті үрдіс. Плюралистік сипаттағы либералды доктрина жалпы алауыздыққа, адамның коммуникативті қасиеттерінің жоғалуына әкелуі мүмкін.

Келісім тақырыбы теориялық және әлеуметтік-практикалық тұрғыдан, сондай-ақ этникалық, азаматтық, діни және т.б. бірегейлік мәселесімен тығыз байланысты болғандықтан өзектілігі жоғарылай түседі. Бірегейлік адамның өз болмысы мен өзінің мәнімен, айналасындағы адамдармен, өзін-өзі байланыстыратын топпен және тұтастай қоғаммен келісумен және қабылдаудан басқа ештеңе емес дегенді білдіреді. Бүгінгі таңда тез өзгеру үстіндегі әлемде бірегейлік көптеген сынақтарға ұшырайды және бірегейлікті сақтау аясында келісім тұжырымдамасын әзірлеу өте маңызды.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Диссертациялық жұмыстың мақсаты – жаһандық мәдениеттер сұхбаты стратегияларын ескере отырып, Қазақстанның тарихи және қазіргі заманғы дамуындағы келісімнің теориялық концептісін әзірлеу және оның қазақстандық қоғамдық кеңістіктегі экспликациясы көзделеді.

Диссертациялық зерттеу мақсатына сәйкес келесідей **міндеттер** қойылады:

- келісім құбылысының әртүрлі жағдаятты әлеуметтік көріністеріндегі нақты сипатын анықтау;
- келісім өз мәнінде және мағыналық ядросында жағымды және жүйелік құбылыс екенін айқындау;
- келісімнің қызметі қарама-қайшылықтарды жеңе отырып, бірлікті қалыптастырудағы ішкі негіз ретінде қарастыру;
- келісімнің негізгі түрлерін көрсету;
- келісім түрлерінің тарихи-мәдени сәйкестігін негіздеу;
- келісімнің түрлері, соның ішінде қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен қазақ философиясы ауқымындағы үйлесімді синтездің әлеуетті мүмкіндіктерін дәлелдеу;
- Қазақстан тарихындағы қазақ келісім концептісі қалыптасуы мен оның басты принциптерін дәйектеу;
- қазақ дәстүрлі келісім концептісінің үлгісі негізінде өскелең ұрпақты тәрбиелеу қажеттілігін дәлелдеу;
- зайырлы және әділетті Қазақстанның мәдени-өркениеттік даму келешегінде қазақ философиясы ауқымындағы ойлар тарихынан алынған келісім стратегияларының үлгісін қолданудың орынды екенін ашып көрсету.

Зерттеу жұмысының нысаны: Келісім концептісінің логикалық және әлеуметтік-тарихи аспектілері.

Зерттеу жұмысының пәні. Қазақстанның мәдени-өркениеттік даму аясындағы келісім концептісінің қазақстандық моделі.

Диссертациялық зерттеуде қолданылған әдіс-тәсілдер. Диссертациялық жұмыс алдына қойылған мақсатқа жету интегралды дүниетаным, өркениеттер серіктестігі және мәдениеттер диалогының әдіс-тәсілдерін дайындауға

мүмкіндік беретін, философиялық әдістер мен пәнаралық тәсілдер жиынтығы негізінде жүзеге асырылды. Тұтастық принципі келісім концептісінің логикалық мазмұнындағы маңызды қырларын анықтауға, нақты әлеуметтік-философиялық мазмұнын ашуға логикалық және тарихилықтың бірлігі принципі мүмкіндік берді. Әр түрлі мәдени және өркениеттік топтардағы келісім типтерін анықтауда өркениеттік тәсіл мен мәдени-тарихилық принципі, компаративистикалық талдау әдісі, контент-талдау әдісі арқылы нәтиже алыны. Сонымен қатар, қазақстандық философтар, дінтанушылар, саясаттанушылар мен әлеуметтанушылардың бірқатар нақты әлеуметтік зерттеулерінің нәтижелері қолданылды.

Зерттеу жұмысының теориялық-әдіснамалық негіздері. Келісім құбылысы белгілі бір дәрежеде философиялық ой тарихында үнемі қарастырылған. Келісім туралы ойлар, идеялар мен пайымдаулар ежелгі Антикада, Орта ғасырлар және Жаңа дәуір философтары, атап айтқанда Гераклит, Платон, Аристотель, Сюнь-цзы, Әл-Фараби, Ибн Сина, Гегель, З.Фрейд, К.Юнг, Э.Фромм, Ж.-Ж. Руссо, Н.Бердяев, Дж.Ролз, Ю.Хабермас және тағы басқалардың еңбектерінде кездеседі.

Ресейде келісімнің жекелеген теориялық мәселелерінің қойылуына алғашқы әрекет жасаған зерттеушілер В.И. Бакштановский, Ю.В. Согомонов, А.С. Арсеньев, В.А Лекторский, А.А. Гусейнов, Р.Апресян, М.Т. Степанянц, О.М. Михайленок, М.Г. Алиев, И.Б. Цепкова және т.б. еңбектері қарастырылды. Келісім концептісімен тығыз байланысты сұхбат концепциясын қарастыратын, классик маман М.М. Бахтиннің зерттеулері негізге алынды.

Қазақстанның мәдени-өркениеттік дамуында келісім құбылысының әртүрлі қырларын және оған байланысты ұғымдар мен мәселелер қазақстандық танымал философтар А.Н. Нысанбаев, С.Ақатай, Ж.Молдабеков (Қазақтану саласында), Д. Кішібеков, Т.Х. Ғабитов, А.Қасабек, Ғ.Есім, Т.Х.Ғабитов, С.Е.Нұрмұратов, Б.Ғ. Нұржанов, Ж.Н. Байтенова, Р.К. Қадыржанов, С.Ю.Колчигин, А. Сағиқызы, А.Г. Косиченко, М.С. Орынбеков, Г.Г. Барлыбаева, А.Т.Құлсариева, А.Р. Масалимова, А.Д. Құрманалиева, Ғ.Қ. Құрманғалиева, Н.Л. Сейтахметова, С. Қондыбай, М.С-А. Шайкемелев, Г.Ж. Нұрышева, Ж.Т. Амребаева, А.М. Амребаев және т.б. сияқты ғалымдардың еңбектерінде талданды және диссертациялық зерттеу жұмысы аясында қарастырылды.

Алайда, өзінің тікелей мазмұнында келісім ұғымы Қазақстанда жүйелі түрде зерттелген жоқ. Аздаған еңбектердің ішінен Г.В. Малининнің «Межнациональное согласие в Казахстане: проблемы, противоречия, перспективы» атты монографиясы аясында ұлтаралық келісім туралы түбегейлі зерттеуін атап өтуге болады, бірақ бұл зерттеу жұмысы ширек ғасыр бұрын жарық көрді.

Зерттеу жұмысының теориялық және ғылыми-тәжірибелік маңызы. Зерттеудің теориялық және ғылыми-тәжірибелік маңызы келісім концептісі әлеуметтік-тәжірибелік тұрғыда, ең алдымен – қазақстандық ішкі саясаттағы тұрақтылықты сақтау және нығайту. Автордың зерттеу барысында қол жеткізген нәтижелерді кең көлемдегі философиялық мәселелерді, еліміздің әлеуметтік өмірінің аспектілерін терең зерттеуде қолдануға болады.

Зерттеу жұмысының практикалық құндылығы. Әлемдік-тарихи және ұлттық үдеріс аясында келісімді кең және тар мағынада философиялық түсіну парламент, үкімет, саяси партиялар, қоғамдық ұйымдардың мемлекет ішінде және халықаралық істерде бейбітшілік пен келісімге қол жеткізу концепциялары мен бағдарламаларды дайындау және оны жүзеге асыру барысында қажетті танымдық құрал ретінде қолдануға болады.

Диссертациялық зерттеудің идеялары мен қорытындыларын «Әлеуметтік философия», «Мәдениет тарихы мен теориясы», мәдениеттер сұхбаты мен өзара әрекеттесу мәселелерін дамыту бойынша арнайы курстар, сонымен қатар, келісім мәселесінің философиялық талдауы гуманитарлық білімнің әртүрлі салалары үшін әдіснамалық мәнге ие және философия, мәдениеттану, әлеуметтану, саясаттану бағытындағы білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру мақсатында пайдалануға болады.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы зерттеу нәтижесінде қол жеткізген, келісім философиялық рефлексия пәні ретінде теориялық тұжырымдар мен қорытынды жиынтығынан тұрады.

– келісім құбылысының амбивалентті сипаты, белгілі бір жағдайда келісімнің жағымды мәні (қандай мақсат «үшін» бірігу) немесе жағымсыз мәнінің (кімге немесе неге «қарсы» бірігу) қайсы бірі алдыңғы орынға шығатынына байланысты әрекет ететіні анықталды;

– келісімнің екіұшты сипатына қарамастан, оның маңызды және ұғымдық өзегінде жағымды мәнінде әрекет ететіні, сондықтан келісімнің кез келген көрінісі тұтастықты бұзатын келіспеушілік пен үйлесімсіздік формаларына қарағанда тұтастық пен даму мүмкіндігін беретін белгілі бір форма ретінде айқындалды;

– келісім жалпыға ортақ байланыстың жүйе құраушы қыры, бірліктің ішкі негізі және қайшылықтарды жеңуге бағытталған әрекет ретінде көрініс табатыны айшықталды;

– келісімнің қарама-қарсы екі түрі ажыратылып көрсетілді: коммуникативті-рационалды (немесе шартты, сыртқы жағдайлармен анықталатын) және сезімдік-бейнелі (ішкі, тікелей);

– келісімнің қарама-қарсы екі түрі мәдениет тарихында тиісті көрініс табады: Батыс философиясы мен дүниетанымына негізінен келісімнің коммуникативті-рационалды сипаты тән болса, ал Шығыс философиялық дүниетанымының негізі келісімнің сезімдік-бейнелі түрінен бастау алатыны дәлелденді;

– тарихта Қазақстан алыс-жақын елдермен түрлі қарым-қатынасқа түсу барысында қалыптасқан қазақстандық келісім концептісі дискурсивті коммуникация мен келісімнің стихиялы, сезімдік-бейнелі түрлерін синтездеуге қабілетті екені көрсетілді;

– қоғамдық келісімнің типке, не түрге ажарытылуынан басқа әр түрлі деңгейлері – горизанталды және вертикалды болатыны анықталды;

– қоғамдағы келісім мен тұрақтылықты сақтау жас ұрпаққа лайықты тәрбие беру қажеттілігін талап ететіні, оның үстіне қазақ мәдениетінде қалыптасқан ерекше, дәстүрлі келісім концептісі сезімдік-бейнелі сипатқа ие, ал баланың

ішкі жан дүниесіне сезімдік-бейнелі сипатта әсер ете отырып, рационалды-теориялық әсерге қарағанда әлдеқайда ұтымды нәтиже беретіні негізделді;

– қазақ философиялық ой ауқымы тарихынан алынған келісім стратегиясының үлгісін қазіргі егемен Қазақстанның мәдени-өркеніеттік даму кезеңінде оның әлеуметтік стратегиясы мен әлеуметтік-философиялық ой ауқымының мүмкіндіктерін кеңейту үшін орынды қолдануға болатындығы анықталды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар.

1. Келісім – екіұшты құбылыс. Келісім өз көріністерінде екіжақты, амбивалентті қасиеттермен сипатталады, келісімнің жағымды жағы, немесе жағымсыз жағының қайсыбірі алдыңғы орынға шығуына байланысты айқындалады.

2. Келісімнің екіжақты, амбивалентті сипатына қарамастан, өзінің ұғымдық өзегінде жағымды түрде көрініс табады. Келісімнің кез келген көрінісі, тіпті мағыналық мәнінде теріс реңктері басым, түрленген, өзгертілген және тіпті бұрмаланған түрде болса да, белгілі бір үйлесімділік формасы ретінде әрекет етеді.

3. Келісім жалпыға ортақ байланыстың жағымды қыры және жүйе құраушы, сол байланысты үйлесімді, берік ететін ішкі негіз ретінде көрініс табады. Келісім бірліктің ішкі негізі, қайшылықтарды жеңуге және жанжалдарды шешуге, қарама-қайшылықтарды біріктіруге бағытталған қызмет атқарады.

4. Логикалық және мәдени-тарихи тұрғыдан келісімнің екі формасы ерекшеленеді: коммуникативті-рационалды (немесе шартты, сыртқы жағдайлармен анықталған) және сезімдік-бейнелі (ішкі, тікелей). Қоғамда келісімнің екі түрі қатар болғанымен, өзара байланыс құрады және идеалды тұрғыда өзара үйлесімділікте болуды қажет етеді. Осы үйлесімді байланыс пен бірлік ішкі-сезімдік, тікелей келісім логикалық және экзистенциалдық біріншілікке негізделген болуы қажет.

5. Келісімнің қарама-қарсы екі түрі мәдениет тарихында лайықты көрініс табады: Батыс философиясы мен дүниетанымына негізінен келісімнің коммуникативті-рационалды сипаты тән болса, ал Шығыс философиялық дүниетаным негізі келісімнің сезімдік-бейнелі түрінен бастау алады.

6. Тарихта Қазақстан алыс-жақын елдермен түрлі қарым-қатынасқа түсу арқылы келісім концептісі қалыптасты, ал ол өз кезегінде қазақ халқының одан әрі табысты дамуы мен өмір сүруіне елеулі әсерін тигізді. Қазақстанда келісім концептісінің қалыптасуына Ұлы Жібек жолы және қазақ жүздерінің біртұтас мемлекетке бірігу принциптері ерекше рөл атқарды.

7. Қоғамдағы келісім біртұтастықтың идеалды-типтік үлгісі ретінде қабылданады, себебі қоғам әртүрлі қабаттардан, таптардан және әлеуметтік топтардан тұрады. Сондықтан, келісім құбылысының екі деңгейі анықталды: горизанталды деңгейдегі келісім дегеніміз – халықтың әртүрлі топтары арасындағы өзара түсіністіктің қалыптасуы, ал келісімнің вертикалды деңгейі – халық пен биліктің, сондай-ақ төменгі және жоғары деңгейлердің бірлігін білдіреді.

8. Қоғамдық келісім мен тұрақтылықты сақтау жас ұрпаққа лайықты тәрбие беру қажеттілігін көрсетеді. Қазақ мәдениетіндегі келісім концептісі ерекше белгілер мен ерекше сипатқа ие. Ол қосбірліктің бітімгершілік қыры бейнелі-эмоционалды сипатта, яғни рационалды-логикалыққа қарағанда экзистенциалды-адамгершілік реңкі басым болған. Қазақ мәдениетіндегі келісім концептісі баланың ішкі жан дүниесіне сезімдік-бейнелі сипатта әсер ете отырып, рационалды-теориялық әсерге қарағанда әлдеқайда ұтымды нәтиже береді.

9. Келісім концептісі өркениеттік бірегейлікті сақтай отырып, жаһандық бірлікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Мәдениеттің алуан түрлілігі біріншіден, адамның индивидуалды шексіз әртүрлілігімен байланыстырылады; екіншіден, ландшафттың әртүрлілігімен, яғни, халық пен олардың мәдениеттерінің «шығу тегіне немесе даму орнына» байланысты. Келісім – әртүрліліктің бірлігі. Қазақ философиясы ауқымындағы ойлар тарихындағы келісім стратегиясының үлгісін қазіргі кезеңдегі мәдени-өркениеттік дамуда әлеуметтік философия мен қоғамдық практиканың әртүрлі салаларындағы мүмкіндіктерді кеңейту үшін қолдану орынды болар еді.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі және мақұлданыуы. Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік басылымдарда, халықаралық ғылыми-теориялық және тәжірибелік конференцияларда 20 ғылыми мақала жарияланды. Оның ішінде Скопус (Scopus) мәліметтер базасында «Consent Strategies: Cultural and Civilizational Paradigms for Communicative Rationality and Axiological Identity» (*Philosophies*. 2022; 7(6):129. <https://doi.org/10.3390/philosophies7060129>) 1 мақала, РИНЦ базасында 1 мақала, ҚР Білім және Ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті (БҒСБК) ұсынған тізімге енетін журналдарда 4 мақала жарияланды.

Диссертация Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті саясаттану және философия факультетінің философия кафедрасында талқылаудан өтіп, қорғауға ұсынылды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертация құрылымы белгіленген мақсат пен міндеттерге сай құрылды. Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш тараудан, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Бет саны – 154 бет.